

UOT 94(479.24)

Z.H.Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zakir.kerimov.1955@mail.ru

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ REGIONAL VƏ BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİLƏRDƏ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.042>

Açar sözlər: *Zəngi tayfası, qəza, ölkə, dəhliz, yol*

Məqalədə Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun keçmişinə və indisinə qısaca ekskurs edilmişdir. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası, demoqrafik, siyasi vəziyyəti və s. məsələlər araşdırılmışdır. Zəngəzur toponiminin yaranması türk mənşəli zəngilər (qədim mənbələrdə sanqi adlanmışdır) tayfasının adı ilə bağlı olmuşdur. Bu tayfa Yaxın və Orta Şərqi tarixində mühüm rol oynamış Zəngilər dövlətini (1127-1150) yaratmışdır. Zəngi tayfası xüsusən Qərbi Azərbaycanda daha sıx məskunlaşmışdır. Buradakı Zəngəzur toponimi də onların adı ilə bağlı yaranmışdır. Arxeoloji, toponomik, demoqrafik və digər faktorlar Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycana aid olduğunu təsdiq edir. 1920-ci ildə XI rus ordusu Quzey Azərbaycanı işğal edərək Zəngəzurun qərb hissəsini ondan qoparıb süni qurulmuş Ermənistan SSR-ə hədiyyə etdi. Nəticədə, Naxçıvan Azərbaycan SSR-dən ayrı düşdü. Nə qədər ki, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR SSRİ adlı dövlətin tərkibində idi, Azərbaycanla Naxçıvan arasında kommunikasiya əlaqələri normal idi. SSRİ-nin süqutundan sonra Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları səbəbindən 1991-ci ildə bu əlaqələr kəsildi. 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında bağlanmış Üçtərəfli atəşkəs bəyanatına görə Azərbaycanın qərbi ilə Naxçıvan arasında kommunikasiyaların açılması zərurəti Zəngəzuru regional və beynəlxalq müstəviyə çıxarmışdır.

З.Г.Каримов

ЗАНГАЗУРСКИЙ КОРИДОР НА РЕГИОНАЛЬНОМ И МЕЖДУНАРОДНОМ УРОВНЯХ

Ключевые слова: *племя Занги, район, страна, коридор, дорога*

В статье кратко исследуется прошлое и настоящее Зангезура, земли Азербайджана. Рассматриваются историческая география, демография, политическая ситуация и другие вопросы Зангезура. Происхождение топонима Зангезур связано с названием племени зангил (в древних источниках именовавшегося санги) тюркского происхождения. Это племя создало государство Зангиль (1127-1150), сыгравшее важную роль в истории Ближнего и Среднего Востока. Племя занги особенно густонаселено в Западном

Азербайджане. В связи с их именем здесь также образован топоним Зангезур. Археологические, топонимические, демографические и другие факторы подтверждают принадлежность Зангезурского региона Азербайджану. В 1920 году 11-я русская армия оккупировала Северный Азербайджан, отторгла от него западную часть Зангезура и передала ее искусственно созданной Армянской ССР. В результате Нахчыван отделился от Азербайджанской ССР. Пока Азербайджанская ССР и Армянская ССР входили в состав государства под названием СССР, коммуникационные отношения между Азербайджаном и Нахчываном были нормальными. После распада СССР эти отношения были разорваны в 1991 году из-за территориальных претензий Армении к Азербайджану. Согласно трехстороннему заявлению, подписанному между Азербайджаном, Арменией и Россией 10 ноября 2020 года, необходимость открытия коммуникаций между Западным Азербайджаном и Нахчываном вывела Зангезур на региональный и международный уровни.

Z.H.Kerimov

ZANGAZUR CORRIDOR AT REGIONAL AND INTERNATIONAL LEVELS

Keywords: *Zangi tribe, district, country, corridor, road*

The article briefly explores the past and present of Zangezur, which is the land of Azerbaijan. The article examines the historical geography, demographic, political situation, etc. of Zangezur. The origin of the toponym Zangezur was associated with the name of the Zangi tribe (called Sangi in ancient sources) of Turkic origin. This tribe created the Zangi state (1127-1150), which played an important role in the history of the Near and Middle East. The Zangi tribe is especially densely populated in Western Azerbaijan. The toponym Zangezur here was also formed in connection with their name. Archaeological, toponomic, demographic and other factors confirm that the Zangezur region belongs to Azerbaijan. In 1920, the 11th Russian army occupied Northern Azerbaijan, tore off the western part of Zangezur from it and donated it to the artificially created Armenian SSR. As a result, Nakhchivan separated from the Azerbaijani SSR. As long as the Azerbaijan SSR and the Armenian SSR were part of a state called the USSR, communication relations between Azerbaijan and Nakhchivan were normal. After the collapse of the USSR, these relations were severed in 1991 due to Armenia's territorial claims to Azerbaijan. According to the trilateral statement signed between Azerbaijan, Armenia and Russia on November 10, 2020, the need to open communications between western Azerbaijan and Nakhchivan brought Zangezur to the regional and international level.

Tarixən Azərbaycan geniş əraziyə malik bir ölkə olmuşdur. Orta əsr mənbələrinə görə, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ərazisi 400 min kv.km-dən artıq idi [7, s.97]. Təəssüf ki, XIX-XX əsrlərdə çar Rusiyası və sovet

imperiyalarının işğalı nəticəsində ölkəmiz öz ərazilərinin böyük bir hissəsini itirmişdir. 1998-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev qeyd etmişdir: “Xalqımız daim bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur. Hansılar, nə vaxt əlimizdən gedibdir, niyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qayıtmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunları qaytaracaqlar” [3]. Ümummilli liderin uzaqgörənliklə söylədikləri zaman keçdikcə gerçəkləşir. Onun siyasi varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı və Ordusu Vətən müharibəsində 30 illik erməni əsarətində qalan Qarabağ torpaqlarını işğaldan azad etdi. İ.Əliyev ictimaiyyətin və kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri ilə keçirilən görüşlərdə itirilmiş və ya hədiyyə edilmiş torpaqlarımızı, o cümlədən Zəngəzuru, İrəvan şəhərini dönə-dönə yada salmışdır. Onların ermənilərə verilməsini cinayət adlandırmışdır. Zamanı çatanda o torpaqlara gedəcəyimizi vurğulamışdır. Bu, Ermənistan əhalisi arasında böyük təşviş yaratmışdır. Ermənilər Qərbdə, ABŞ-da hay-küy qaldırmışdılar ki, Azərbaycan Zəngəzura hücum edəcək. İlham Əliyev həm onları, həm də onların havadarlarını sakitləşdirmək üçün bildirmişdir ki, biz oraya tankların belində deyil, maşınlarımızla gedəcəyik, yəni gəzməyə.

Xəritədə Cənubi Qafqaza nəzər saldıqda qərbdən şərqə doğru Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və İrəvan bölgələrinin zəncirin həlqələri kimi təbii cəhətdən üzvi şəkildə bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu görmək mümkündür.

Müasir dövrdə Zəngəzurun tarixi coğrafiyası, siyasi həyatı və toponiminin necə ortaya çıxması məsələləri tədqiqatçıların tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Bu etnotoponimin qədim sanqi (zəngi) tayfasından yarandığı fikri üstünlük təşkil edir. Adları qədim Assuriya mənbələrində “sanqi” şəklində qeyd edilmiş zəngilərin Araz çayının aşağı, Urmiya gölünün quzey sahillərində yaşadığı göstərilir. Həmin mənbələrdə onların yaşadığı ərazi sanqibut ölkəsi (sanqi tayfanın adı, but, bud isə türkcə boy, tayfa kimi izah edilir) adlanmışdır. Həmin bölgədə Maku şəhərinin günəyində axan Zəngimar çayının adı sanqi (zəngi) boyunun nişənidir. Assur mənbələri Urmiya gölündən aşağıda da zəngilərin yaşadığını xəbər verir. Buradakı Zəngi ölkəsinin adına Bit-Sanqi və Bit-Sanqibut şəklində rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə sanqi tayfanın adı, bit sözü isə Assur dilində ev, yurd anlamında işlənir. Yəni Assurca Sanqibit “sanqi boyu”nun yurdu mənasında işlənir. E.ə VIII əsrdə assurların Suriyaya deportasiya etdikləri boylar arasında sanqilli (zəngili) tayfasının olması Assuriya hökmdarı Tiqlatpalasarnı (744-727) salnamələrində (e.ə.738-ci ilə aid) qeyd olunur.

Zəngilərin böyük hissəsi əsasən Qərbi Azərbaycanda, İrəvan mahalında yaşamışdır. Zəngəzur bölgəsinin adının ortaya çıxmasına səbəb olan Zəngiçayı da vaxtilə öz adını da bu çayın sahilində yaşamış Zəngi

boyundan almışdır. Zəngilər təkcə Ağrı (Ararat) vadisində deyil, həm də Zəngi (Zəngəzur) bölgəsində yaşamışlar. Sonralar zəngi tayfası daha geniş əraziyə yayılmış, hətta Türküstan çöllərinə qədər köç etmişdir. Qırğız əfsanələrində ilxını qoruyan hamini Kambar-Ata, qaramalın hamisi isə Zəngi-Ata adlandırılmışdır. Hal-hazırda zəngi tayfasının adı tarixi Azərbaycan toponimlərində öz izini saxlamışdır: Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilan, Zəncan, Sanqaçal, Zəngəzur və s.

Erməni “alimlər”i “Zəngəzur” sözünün mənasını “Zanqe”, yaxud “Zanqa”-“mağara” və “Zur”-“bərk səslənən” kimi izah edirlər. Guya Zəngəzurdə çoxlu kahalar, mağaralar vardır və bu mağaralar çox bərk əks-səda verir. Deməli, onların fikrincə, Zəngəzur “bərk səslənən mağara” mənasını verir. Nisbətən bir qədər düşüncəli olan erməni alimləri isə onu “Zanqe+dzor” (“dzor” – ermənicə “dəre” deməkdir) kimi yazırlar, bir qədər məharətlə saxtakarlıq edirlər. Maraqlıdır ki, onlar şifahi nitqlərində belə Zanqedzor şəklində söz işlətməyiblər. Hazırkı Ermənistanın inzibati ərazi bölgüsündə Zəngəzur adlı ərazi yoxdur. Bu bölgəni indi ermənilər Sünik mərzisi adlandırırlar. Fars mənbələrində bu ad Sisakan kimi işlənmişdir. Unutmaq lazım deyil ki, e.ə III-I minillikdə bu bölgənin yaxınlığında su tayfasının yaşadığı ehtimal edilir [9].

Bu toponim elmi əsası olmasa da, “Səngi-Sur” kimi izah olunur. Fars dilində səng – daş, qaya, ərəbcə isə “sur” sözü silsilə divar, qala mənasındadır [9].

Əslən Zəngəzurdan olan Musa Urudun fikrincə, Zəngəzur sözü Zəngi tayfasının adından, ərəbcə “sur”, yəni daş-divar, qala, bürc sözündən yaranmışdır. Çünki burada qayalar, istehkamlar, bürclər çoxdur [9].

Bəzi tədqiqatçılar “zur” sözünün türk mənşəli olub, “dəre”, “yarğan” mənasını verdiyini bildirirlər. Digərləri isə Tatev monastırında çalınan zənglə (zəngə zor - güclü zəng) bağlı olaraq bu toponimin yarandığını qeyd edirlər.

Bu tayfa Orta Şərqdə Levant bölgəsində (Zəngilər 1127-1150) adlı dövlət yaratmışdır. Dövlətin paytaxtı Mosul, Hələb, Dəməşq olmuşdur. Səlcuqi əmirilərindən olan Mosul hakimi İmad əd-din Zəngi ibn Conkur ilə başlanan (1227) Zəngilər nəslinin hökmranlığı Mahmudun ölümü ilə bitdi. Lakin Zəngilər nəslə Mosuldan başqa Hələb və Dəməşq bəyliklərində də hakimiyyətdə idilər [8]. Akad. Z.Bünyadov yazdığı əsərdə bu sülalənin siyasi fəaliyyəti haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir [4].

Mənbələr göstərir ki, Zəngəzur bölgəsi əsrlər boyu 1920-ci illərə kimi tamamilə Azərbaycanın bir parçası olmuşdur. Azərbaycan dövlətləri tərəfindən təşkil edilən müəyyən inzibati ərazi vahidlərinin tərkibinə daxil edilmişdir. Bu bölgə coğrafi cəhətdən Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Mehri (ermənilər saxtakarlıq edərək bu adı dəyişdirib zahirən bir qədər ona

bənzər ermənicə Meğri adını qoymuşlar, bu bizim dilə tərcümədə Ballica mənasını verir), Zəngilan Qubadlı, Laçının bir hissəsini əhatə edir.

Zəngəzur gah Atropatena, gah da Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Xanlıqlar dövründə Zəngəzurun Mehri məntəqəsi Naxçıvan xanlığının, Sisian və bir çox ərazilər isə Qarabağ xanlığının tabeliyində idi.

Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir (1775-1853) "Qarabağ tarixi" (1847) əsərində yazırdı ki, Qarabağ xanı Pənah xan Naxçıvanın Zəngəzur, Təbrizin Qapan və Qaradağın Çıldur və Meqri mahallarına əl uzadaraq hamısına sahib oldu [5, s.113-114].

Rusiya imperiyası Yelizavetpol quberniyası tərkibində mərkəzi Gorus olan Zəngəzur qəzası (1868-1929) yaratmışdı. Çar Rusiyasının 1897-ci il məlumatına görə, qəzanın sahəsi 6829,7, əhalisi 37871 nəfər idi [8].

İ.Musayev isə sənədlərə istinadən göstərir ki, 1886-cı ildə qəzada yaşayan əhalinin 53,3 %-i azərbaycanlı, 46,3%-i erməni olmuşdur. 1897-ci ilin siyahıya almasına görə Zəngəzurun 142 min əhalisinin 71,2 min nəfərini (50,1%-i) azərbaycanlılar, 63,6 min nəfərini (44,8) isə ermənilər təşkil etmişdir [6, s.34].

XX əsrin əvvəlində Zəngəzur mahalında 149 türk (azərbaycanlı), 91 kürd, 81 erməni kəndi var idi [8].

Çar Rusiyasının süqutundan sonra (1917-ci il) yaranmış münbit şəraitdən istifadə edən ermənilərin Bakıya, Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura, bütövlükdə Azərbaycana sahiblənmək iddiaları gücləndi. Bu məqsədlə azərbaycanlılara qarşı "etnik təmizləmə" həyata keçirildilər. Xüsusən 1918-ci ilin ortalarından etibarən Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələri azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı genişlənməkdə davam edirdi. Azərbaycan türklərinə qarşı vəhşi əməlləri ilə şöhrətlənən "tayqulaq" Andronikin dəstələri qəzanın azərbaycanlılardan təmizlənməsi və bu ərazilərin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün heç bir cinayətdən çəkinmirdi. Yerli dinc əhalinin özünü müdafiə imkanlarına malik olmaması, havalar soyuduqca Azərbaycanın mərkəzi zonası ilə əlaqələrin çətinləşməsi erməni daşnak silahlı dəstələrinin qarşılarına qoyduqları məqsədlərin həyata keçirməsini daha da asanlaşdırdı. 1918-ci ilin payızında Zəngəzurdə 52 müsəlman kəndi məhv edilmiş, 32 kənddə 495 ev yandırılmış, 492 ev dağıdılmış, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 nəfər azərbaycanlı diri-diri yandırılmışdı [1, s.406].

1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Türkiyə qoşunlarının Azərbaycan ərazisini tərk etməsi Zəngəzurdə və Qarabağda erməni təcavüzünün yeni bir faciəli dövrünün başlanmasına səbəb oldu, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı daha da genişləndi. Andronik öz məqsədi üçün həm ingilislər, həm də Sovet Rusiyası qarşısında yaltaqlanırdı. O, 1918-ci ilin yayında Naxçıvanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan

etmişdi. Lakin bu dövrdə o, torpaqlarımızı qopartmaq niyyətinə çata bilmədi. Xalqımız, ordumuz müqavimət göstərdi.

1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andronik burada “erməni qubernatorluğu”nu təşkil edərək Gorusu onun mərkəzinə çevirdi, sonra da paytaxtı Şuşa olacaq kiçik Ermənistan dövlətini yaratmağa çalışdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun bu niyyətinin baş tutmasına imkan vermədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq müstəvidə Zəngəzurun Qarabağ və Naxçıvan kimi Azərbaycana məxsus olması uğrunda diplomatik mübarizə aparırdı.

“Parisdəki Sülh Konfransına Qafqaz Azərbaycanı sülh nümayəndəliyinin tələbləri”ndə (1919-cu il) Zəngəzur qəzası Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Azərbaycan torpağı kimi göstərilmişdir [2, s.176].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci ilin dekabrın 7-ə açılan ölkə parlamentinə Zəngəzurdan iki və İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan hissəsindən (Naxçıvan, Şərur, Ordubad) 3 millət vəkili seçilmişdir [1, s.409].

AXC hökuməti 1919-cu ildə Zəngəzurdan – Mehri ərazisindən keçməklə Ələt-Culfa dəmiryolunun çəkilməsi üçün maliyyə vəsaiti ayırmışdı. Lakin bu ərazilərin süni yaradılmış Sovet Ermənistanına verilməsi layihənin həyata keçməsinə əngəl oldu. Sonralar SSRİ hökuməti bu yolun çəkilməsini vacib hesab etdi. 1940-cı il mayın 17-də SSRİ Yollar naziri L.Kaqqoviçin imzası ilə tam məxfi qırifi ilə bu yolun Mehridən keçməklə Zəngilanla Culfanı birləşdirən 46 kilometrlik hissəsi həmin ilin iyunundan başlayaraq on ay ərzində çəkildi [13] Bu yol Azərbaycan Dəmir Yollar İdarəsinin mülkiyyətidir. Ermənilərin törətdiyi təxribat nəticəsində 1991-ci ildən Bakıdan Naxçıvan qatarının keçdiyi Mincivan-Mehri-Culfa dəmiryolu və avtomobil yolu öz fəaliyyətini indiyədək dayandırmışdır .

Strateji cəhətdən ən əlverişli mövqedə yerləşən bu bölgələr uğrunda iki əsrdən artıqdır ki, beynəlxalq güclər mübarizə aparır. Xüsusən bu məsələdə Rusiya həlledici rol oynamışdır və oynamaqda davam edir. Tarixçi İlqar Niftəliyev yazır ki, 1920-ci ilin aprelində Sovet Rusiyasının XI Qızıl Ordusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdi, bundan sonra daşnak Ermənistanını tutmaq və bu işi, habelə digər planlarını həyata keçirmək məqsədilə torpaqlarımızı ona bağışladı. Bu mənada tarixi torpağımız olan Zəngəzuru da Ermənistana qurban verdi [17].

14 iyul 1920-ci ildə Fransanın “L’Oeuvre” jurnalında dərc olunan xəbərdə deyilirdi: Sovet Rusiyası Ermənistan Respublikası ilə iyulun 1-də imzaladığı müqavilə Azərbaycanda yerləşən Zəngəzur bölgəsini Ermənistana verdi [8]. Lakin jurnalın məlumatını bir qədər dəqiqləşdirmək

lazımdır. Bu məsələ Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra reallaşdı.

1920-ci il avqustun 10-da RK(b)R-nin Qafqaz bürosu Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini daşnak Ermənistanına vermək barədə qərar çıxardı. Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi elan olundu.

1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K(B)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qərarı ilə Qərbi Zəngəzur Ermənistana verildi. Şərqi Zəngəzur Azərbaycanda saxlanıldı. Burada Kürdüstan qəzası (1923-1929) yaradıldı. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv verstlik ərazisindən 3.105 kv versti Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3.637 kv verstlik hissəsi isə Ermənistana verilmişdi [8]. Zəngəzur ərazisi hissə-hissə qoparılaraq Ermənistana bəxşiş edilmişdir. 1920-ci il oktyabrın 30-da Keşişkənd, Paşalıq, 1920-ci il noyabrın 30-dan 1921-ci il iyunun 15-dək Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), 1929-cu il fevralın 18-də Mehri Ermənistana verildi. Bununla da türk dünyası parçalandı, Naxçıvan tamamilə Azərbaycandan ayrı düşdü [13].

1998-ci il yanvarın 14-də Ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinə toxunaraq demişdir: "...1920-ci ilin dekabrında Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman Azərbaycan hökuməti adından bəyan edilmişdir ki, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Ermənistanın tərkibinə verilir. Dağlıq Qarabağa çox iddia etdilər. Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində olması üçün 1921-ci ildə referendum keçirildi, Naxçıvan əhalisinin 90%-i Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasına səs verdi. Fikirləşmək lazımdır, nə üçün Naxçıvanın statusu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunubdu? Çünki o vaxtlar Naxçıvana göz dikənlər çox idi [3].

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, "...əgər Zəngəzur Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana verilməsəydi, Naxçıvanın muxtariyyət statusuna ehtiyac qalmazdı". Təbii ki, bu işdə Moskvanın Azərbaycana təzyiqi az rol oynamamışdır. Sovet dövründə Azərbaycan və Ermənistan vahid dövlətin – SSRİ-nin tərkibində olduğu üçün Azərbaycanla Naxçıvan arasında əlaqədə elə bir ciddi problem yox idi. Azərbaycanla Naxçıvanı Mehri rayonu üzərindən keçən 46 km. uzunluğunda dəmiryol xətti birləşdirirdi. Daha doğrusu, Zəngilan rayonunun Ağban stansiyasından çıxan qatar tarixi Azərbaycan torpağı, Zəngəzurun bir parçası olan Mehridən keçməklə Ordubadın Salam-məlik stansiyasına daxil olurdu. Dəmir yoluna paralel olaraq Azərbaycanla Naxçıvan arasında avtomobil yolu da var idi. SSRİ-nin süqutundan sonra vəziyyət dəyişdi. Ermənistanın Dağlıq Qarabağa və Naxçıvana iddiası başlandı. Azərbaycana məxsus

qatarlara və digər nəqliyyat vasitələrinə ermənilər silahlı basqınlar etdilər. Buna görə də respublikamızın Naxçıvanla əlaqəsi kəsildi, Muxtar Respublika blokadaya düşdü. Əhali dəhşətli məhrumiyyətlərə düşər oldu.

Naxçıvan MSSR-i Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı salmağa nail olan ermənilər tez-tez sərhəd pozuntuları törədərək, onun torpaq sahələrindən istifadə edirdilər. Hətta 19 yanvar 1990-cı ildə düşmən Sədərəkdən 8-10 km. məsafədə yerləşən Kərki kəndini işğal etməyə nail oldu [15].

Vətən müharibəsindəki qələbəmiz yeni reallıqlar yaratdı. Ermənistan bizim istəyimizlə hesablaşmağa məcbur oldu. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanmış 2020-ci il 10 noyabr tarixli Üçtərəfli bəyanatın 9-cu bəndində deyilir ki, bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilməlidir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında (Azərbaycandan-Azərbaycana) nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd orqanları həyata keçirir. Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcək. Üstəlik prezidentlər R.T.Ərdoğan və İ.Əliyev region ölkələrinin əməkdaşlığına və təhlükəsizliyinə təminat verən “3+3” formülünü irəli sürdülər. Deməli, Zəngəzur dəhlizi məsələsi tədricən regional və beynəlxalq müstəvidə müzakirə predmetinə çevrildi. Lakin beş ildir ki, bu istiqamətdə irəliləyiş yoxdur. Ermənistan bu məsələdə qeyri-konstruktiv mövqe tutur, manipulyasiyalarla məşğul olur, dəmiryolu və avtomobil yolunun keçəcəyi Zəngəzur dəhlizinin açılmasını əngəlləmək üçün “sülhün kəsişməsi” kimi cəfəng layihə irəli sürür. Buna görə də Azərbaycan doğru olaraq Zəngəzurdan (Ermənistandan) yan keçəcək alternativ variantlar axtardı. Zəngəzur dəhlizini əvəz edəcək, ona paralel olan Güney Azərbaycandan (İran) keçən Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvanı birləşdirən yolun (Araz yolu) çəkilməsi barədə 2022-ci il martın 11-də İranla memorandum imzaladı [10]. Araz çayı üzərində körpünün inşasına başlandı. Bu körpüdən İrana həm dəmir, həm də avtomobil yolları keçəcək. Bu yolun uzunluğu Mehri ərazisindən keçən yoldan 10 km. uzundur. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın kommunikasiya xətlərini saxələndirməsi istiqamətində uğurlu addımıdır.

Son vaxtlar Türkiyə, Azərbaycan və Çin kimi dövlətlərin təzyiqi ilə Ermənistanın bu məsələyə münasibətində müsbətə doğru dəyişiklik sezilir. Lakin Fransa, İran kimi dövlətlərin təsiri və daxildəki revanşist qüvvələrin təzyiqi ilə Ermənistan hökumətinin mövqeyi sabit deyil. Əvvəla Ermənistan

hökuməti Zəngəzur dəhlizi ifadəsinə qarşı çıxır, dəhlizin yol ifadəsi ilə əvəzlənməsini irəli sürür. Ermənistanın baş naziri N.Paşinyan açılacaq Zəngəzur dəhlizinə (və ya yola) Rusiya Sərhəd Xidmətinin nəzarət etməsini qəbul etmir.

Zəngəzur dəhlizi isə Bakıya Azərbaycana anklav ərazisi olan Naxçıvanla heç bir maneə olmadan əlaqə yaratması üçün lazımdır. Prezident bildirmişdir ki, doğrudur, biz İran İslam Respublikası vasitəsi ilə Naxçıvanla əlaqə saxlayırıq, lakin bu yol iqtisadi cəhətdən səmərəli deyil, çünki yol uzundur. Qərbi Zəngəzur vasitəsi ilə yol qısadır. Zəngəzur dəhlizi açılmalıdır və açılacaqdır. O, bu dəhlizin açılmasına Azərbaycanın tarixi-mənəvi haqqının olduğunu xatırlatmışdır: “Unutmaq lazım deyil ki, 1920-ci ilin noyabrında Sovet hakimiyyəti Qərbi Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb Ermənistanə vermişdir”. Bu, tarixi həqiqətdir.

Respublika Prezidenti İ.Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə Zəngəzur yaylasının şərq hissəsində – Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları hesabına Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradıldı. Bu iqtisadi rayonun yaradılması Zəngəzurun qərb hissəsinin də mövcudluğunu və tarixən Azərbaycan torpağı olmasını göstərir [16].

Fəqət yuxarıda deyildiyi kimi, Zəngəzurun qərbi Sovet Rusiyası tərəfindən Ermənistanə verilmişdir. Prezident İ.Əliyev çıxışlarında bu fikri bir daha təsdiqlədi: “Şərqi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır, Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. Gəlsinlər, açsınlar tarixi sənədləri, xəritələri, baxsınlar, sovet hökuməti Zəngəzuru nə vaxt Azərbaycandan qoparıb Ermənistanə verib. Bu, yaxın tarixdir – 101 il bundan əvvəl bütün Zəngəzur – Şərqi və Qərbi Zəngəzur bizim dədə-baba torpağımızdır. Demişəm ki, biz oraya qayıtmalıyıq. Bunu hələ on il bundan əvvəl demişəm, mütləq qayıdacağıq.”

Azərbaycanın mövqeyi belədir ki, Azərbaycandan Naxçıvana və əksinə hərəkət edən vətəndaşlarımız Ermənistan tərəfin heç bir sərhəd-gömrük yoxlamasına məruz qalmamalıdır, onların təhlükəsizliyinə, Üçtərəfli bəyanatda deyildiyi kimi, Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik xidməti və ya xarici dövlətlərdən birinin özəl şirkəti beynəlxalq qaydalara uyğun təminat verə bilər.

Son vaxtlar İranın Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı narahatlığı güclənmişdir. 2024-cü il iyulun sonunda İranın ali dini lideri Ayətullah Əli Xamenei Tehrandə Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanla görüşündə Zəngəzur dəhlizi layihəsinə mənfi münasibət bildirmişdir. Onun açılmasını Ermənistan üçün potensial təhlükə adlandırmışdır. Bakıda İ.Əliyev-V.Putin görüşündən sonra (18 avqust 2024-cü il) Rusiyanın Zəngəzur dəhlizinə dəstək verməsi İranda anti-Rusiya və anti-Azərbaycan ritorikasını gücləndirmişdir. İran Məclisinin deputatı Əhməd Naderi “X” sosial şəbəkəsindəki paylaşımında

(sentyabr 2024-cü il) Rusiyanı çaqqal adlandırmışdır. O, demişdir: “Anlamaq lazımdır ki, strateji əməkdaşlıq milli maraqlardan əl çəkmək deyil. Xarici İşlər Nazirliyi və Silahlı Qüvvələrin geosiyası illüziyalara cavab vermək üçün dəqiq planı olmalıdır” [12].

Daha bir iranlı deputat Əli Motheri də Zəngəzur dəhlizinə qarşı çıxıb. O, Rusiyanı bu dəhliz üzərində nəzarəti ələ almaqda ittiham etmişdir: “14-cü İran hökuməti Rusiyanın da maraqlı olduğu Zəngəzur dəhlizinin tikintisinə ciddi diqqət yetirməlidir”.

Xüsusən Rusiyanın Azərbaycanla Naxçıvanı birləşdirəcək bu dəhlizin açılmasını vacib hesab etməsi İranı ciddi narahat edir. Dəhlizin açılması Qərbin sanksiyaları altında boğulan Rusiyanın dünya bazarlarına çıxması üçün daha çox lazımdır. Aralarında ziddiyyət olmasına baxmayaraq, dəhlizin açılmasında Çin və ABŞ da maraqlıdır.

2 sentyabr 2024-cü ildə Moskvada Beynəlxalq münasibətlər İnstitutunda görüşü zamanı Rusiya Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov erməni əsilli tələbənin sualına cavab verərkən bildirmişdir ki, “əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasındakı əlaqələrin bərpasıdır. 10 noyabr tarixli Üçtərəfli bəyanatda bu istiqamətdə həm dəmir, həm də avtomobil yolunun Rusiya Federasiyası təhlükəsizlik qüvvələrinin nəzarətində açılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu ağ kağıza qara xətlə yazmışdır. Lakin bu işi Ermənistan pozur. Mənim bununla bağlı əvvəl söylədiyim fikri (S.Lavrov avqust 2024-cü ildə bu fikri səsləndirmişdir) N.Paşinyan rədd edir. O, əvvəlcə Azərbaycanla Naxçıvan arasında avtomobil yolunun açılmasına qarşı çıxdı, sonra da Rusiya təhlükəsizlik qüvvələrinin bu dəhlizə nəzarət etməsinə razı olmadı. İndi də bunları inkar edir”.

Elə həmin gün İranın Xarici İşlər Nazirliyinin Avrasiya idarəsinin rəisi Müştəba Dəmirçi Rusiyanın Tehrandakı səfiri Aleksandr Dedovla görüşərək, Rusiyanın Azərbaycanla Naxçıvan arasındakı Zəngəzur dəhlizinin açılmasına dəstək verməsindən narahat olduğunu bildirib. Dəhlizin açılmasının İranın Ermənistana birbaşa çıxışını bağlaya biləcəyini söyləmiş, İranın Qafqazda hər hansı geosiyası dəyişikliklə razılaşmayacağını bildirmişdi. Bu, İran rəsmisinin məntiqsizliyinin göstəricisidir. Söylədikləri əsassızdır.

İran Zəngəzur dəhlizinin açılmasını İran-Ermənistan sərhədinin dəyişdirilməsi kimi yozur. Lakin dünyanın bir çox dövlətləri arasında dəhlizlər var, bu sərhədlərin dəyişməsi üçün səbəb olmamışdır. İranın bu mənada hay-küyü yersizdir.

8 sentyabr 2024-cü ildə İran Məclisinin Milli təhlükəsizlik və xarici siyasət komissiyasının sədri İbrahim Əzizi “Mehr” agentliyinə müsahibəsində demişdir ki, İran islam Respublikası Zəngəzur dəhlizini

özünün qırmızı xətti hesab edir [11]. O, sərhəddə dəyişikliklərə qəti cavab verəcək. Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı İran rəsmilərinin bənzər açıqlamaları çox olmuşdur. Əslində İranın bu mövqeyi başa düşülən deyil. Çünki Zəngəzur dəhlizinin İranla heç bir bağlılığı yoxdur. Bu dəhliz Ermənistan ərazisindən keçməlidir. Zəngəzur dəhlizinin açılmasına əvvəlcə Ermənistanın özü, Fransa və bəzi Qərb dövlətləri mane olurdu. Lakin onların mövqeyində yumşalma müşahidə edilsə də, İran haqqında bunu söyləmək olmaz.

Ümumiyyətlə, deputatın Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı bu fikri çox gülüncdür. İranlı deputatın açıqlaması Ermənistanda az qala toy-bayram səviyyəsində qarşılanmışdır. Belə ki, Ermənistan KİV-ləri İ.Əzizinin bəyanatını sürətlə tirajlayıblar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, son bir həftədə İranın Ermənistandakı səfiri Mehdi Sübhani və Xarici İşlər naziri Abbas Araçcı də oxşar açıqlama ilə çıxış etmişlər.

İran parlamentinin milli təhlükəsizlik komissiyasının üzvü Fədəhhüseyn Maliki demişdir: “Moskva Zəngəzur dəhlizi məsələsində paradoksal addımlardan imtina etməlidir. Rusiyanın Zəngəzur dəhlizinə dəstəyi kürəyimizdən zərbədir. Rusiya artıq Fars körfəzində 3 ada məsələsinə görə İrandan sərt cavab alıb, eyni səhvi indi də Zəngəzurda təkrarlayır”.

Zənnimizcə, İran Zəngəzur dəhlizinin açılmasını aşağıdakı səbəblərə görə istəmir :

İqtisadi səbəb. Əgər Zəngəzur dəhlizi açılsa, İran Azərbaycandan və digər ölkələrdən Naxçıvana, Türkiyəyə və digər ölkələrə daşınacaq yüklərdən gömrük vergisi almaqdan, bu yüklərə nəzarətdən məhrum olacaq. Bu böyük iqtisadi ziyanıdır. Yeri gəlmişkən, Gürcüstan da bu amilə görə dəhlizin açılmasına isti yanaşmır.

Siyasi səbəb. Zəngəzur dəhlizi nəinki Azərbaycanı birbaşa Naxçıvanla və Türkiyə ilə, həm də Mərkəzi Asiyadakı türk respublikaları ilə birləşdirəcək. İran siyasətçilərinin düşüncəsinə görə, bu türk birliyinin – Turanın yaranmasına təkan verəcək. İran bunu istəmir, çünki orta əsrlərdən İran-Turan düşmənçiliyi fars millətçilərinin zəhnindən silinməyib. Digər tərəfdən, onların fikrincə, bu amil Azərbaycanın İranın şimalında yaşayan azərbaycanlılar arasında və Ermənistanda Azərbaycanın təsirini artırmış olar. Hətta İranın parçalanmasına gətirib çıxara bilər. Bu yol İran və Ermənistanda “Turan yolu” və ya “türk yolu”da adlandırılır.

İndi İrandakı siyasi dairələrdə dəhlizin açılmasına müxtəlif yanaşma mövcuddur. İran Prezidenti Ayətullah Əli Xameneinin mühafizəkar qrupu, ona yaxın olan nüfuzlu İslam İnqilab Keşikçilər Korpusu (SEPAH) Zəngəzur dəhlizinin açılmasına qarşı çıxırlar. Son zamanlar İranda müəyyən siyasi dairələr dəhlizin açılmasını mümkün hesab edirlər. Bu şərtlə ki, ona Ermənistan nəzarət etsin. Əvvəllər Rusiya dəhlizin açılmasına ciddi

yanaşmırdı, indi Ukraynada apardığı işğalçılıq müharibəsinə görə ABŞ-nin və Qərb təşkilatlarının sanksiyaları altında boğulduğu üçün nəfəslik kimi Şimal-Cənub və Zəngəzur dəhlizinin açılmasında bütün dövlətlərdən daha çox maraq göstərir.

Cari ilin yanvarın 28-də Respublika Prezidenti İ.Əliyev nəqliyyat məsələlərinə həsr olunmuş müşavirədə bir daha bəyan etdi ki, həyata keçirmək istədiyimiz layihələr arasında Zəngəzur dəhlizini qeyd etmək istəram. II Qarabağ müharibəsindən sonra bu məsələ beynəlxalq gündəliyə salındı, beynəlxalq leksikona salındı, bu gün artıq Zəngəzur terminini dünya qəbul edir. Zəngəzur dəhlizi Orta dəhlizin tərkib hissəsidir. Dəhliz mütləq açılmalıdır, açılacaq da, bunun başqa alternativləri yoxdur. Azərbaycanla Naxçıvana maneəsiz gediş-gəliş təmin olunmalıdır. Biz bu dəhlizin açılması ilə bağlı əməli-praktiki addımlar atırıq [14].

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvanın birləşməsinə təmin etməklə yanaşı, Avropa ilə Asiyayı, Qərblə Şərqi birləşdirən böyük layihədir. Onun açılması yalnız nəhəng iqtisadi güclərə deyil, region dövlətlərinə də mənfəət gətirər. ABŞ ilə Çin arasında ziddiyyətlərə baxmayaraq, onlar da dəhlizin açılmasında maraqlıdırlar. Çünki onun açılması ABŞ-nin strateji və iqtisadi maraqlarına uyğundur. Çin hökumətinin düşüncəsinə görə, Zəngəzur dəhlizi Çindən başlayaraq Mərkəzi Asiya, Azərbaycan və Gürcüstandan keçərək Avropaya uzanan Orta dəhlizin ("Bir kəmər, bir yol layihəsi") mühüm bir şəxəsi ola bilər. İran və Ermənistan dəhlizin açılmasının iqtisadi əhəmiyyətini anlasalar da, siyasi mülahizələrə görə, buna mane olurlar. Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Yəməndəki husilərin Qırmızı dənizdəki gəmilərə basqınları və s. amillər Zəngəzur dəhlizinin Qərblə Şərq arasında təhlükəsiz nəqliyyat logistikası kimi əhəmiyyətini çox artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c. Bakı: Elm, 672 s.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Məqalələr toplusu. Bakı: Azərnəşr, 1992, 162 s.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında Ümumilli lider Heydər Əliyevin çıxışı (1998-ci il 14 yanvar) / Azərbaycan qəz., Bakı, 1998, 17 yanvar
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.
5. Qarabağnamələr: 2 cildə, I c. Bakı: Yazıçı, 1989, 190 s.
6. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, 330 s.

7. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 456 s.
8. Zəngəzur / <https://az.wikipedia.org>
9. Zəngəzuru tanıyaq və tanıdaq! / <https://modern.az>
10. Azərbaycan və İran arasında memorandum imzalanıb / <https://www.azadliq.org>
11. <https://yeni.sabah.az/İrandan-zenqezur-dehlizine-qarşi-novbeti-beyanat>
12. <https://globalinfo.az/iranei-deputat-zenqezur-dehlizine-gore-rusiyaya-caqqal-dedi/>
13. SSRİ arxivində Zəngəzurla bağlı mühüm sənədlər:Azərbaycana...
https://yotu.be/z7xlo0QB_yo?si=p8rxVw00BmTTv4Qw
14. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin nəqliyyat üzrə müşavirədə çıxışı (28 yanvar 2025-ci il) / <https://president.az>
15. Kərki / <https://az.wikipedia.org>
16. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu / <https://az.wikipedia.org>
17. İlqar Niftəliyev: Azərbaycan Qərbi Zəngəzuru necə itirdi? / <https://axar.az>

Redaksiyaya daxil olub 24.04.2025